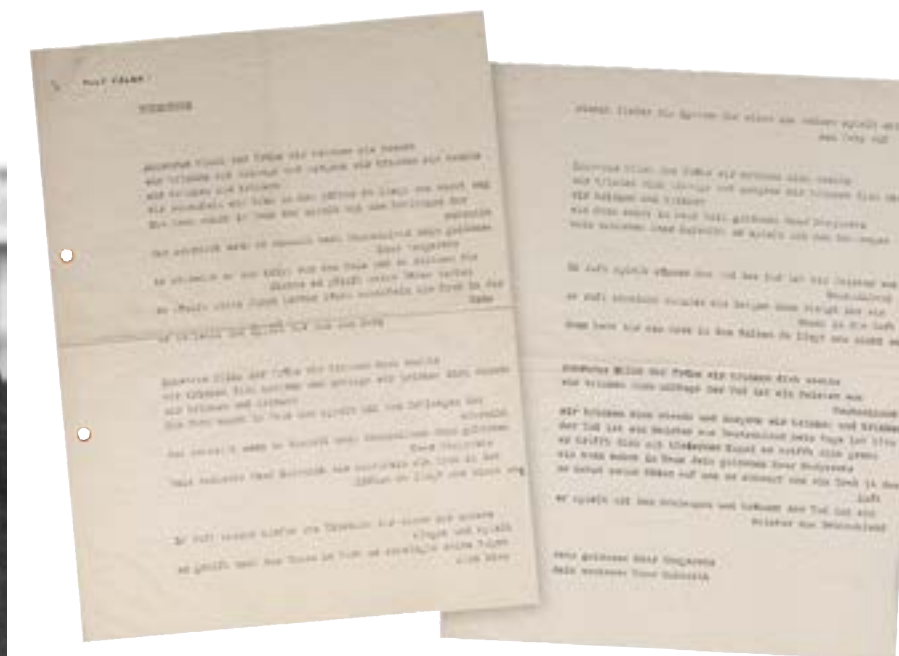

DE LESSEN UIT TODESFUGE

Ervaringen met een vakoverstijgend literair werkschrift

Paul Celan. Foto: Lütfi Özkök

Typoscript van 'Todesfuge'

Vakoverstijgende lessen zijn een verrijking voor het literatuuronderwijs, zo stellen Jeroen Brinkman en Paul Sars na een positieve evaluatie van het werkschrift *Todesfuge: Een gedicht om niet te vergeten*. Het onderwerp van dit vakoverstijgende lesmateriaal is het gelijknamige Duitse gedicht 'Todesfuge' van de Duits-Joodse dichter Paul Celan (1920–1970), een gedicht dat de verschrikkingen in de vernietigingskampen tijdens de Holocaust vanuit dichterlijke expressie probeert te verwoorden. Het werkschrift kan worden ingezet in vakoverstijgende projecten met vakken als Duits, geschiedenis, kunst, maatschappijleer, filosofie en Nederlands.

JEROEN BRINKMAN & PAUL SARS

'Duits is een saai vak, wat heb ik aan die taal? Ik kan toch Engels, net als de Duitsers?' Dit is anno 2023 een uitspraak die een leraar Duits waarschijnlijk niet onbekend voorkomt. Leerlingen zien lang niet altijd het nut van het leren van de Duitse taal in. Uit onderzoek van Qompas (2019) blijkt dat de motivatie en cijfergemiddeldes weliswaar voor alle schoolvakken dalen, maar dat Duits wat populariteit betreft onderaan de lijst 'bungelt'.

Op allerlei manieren proberen vertegenwoordigers van de Duitse taal in Nederland het tij te keren, bijvoorbeeld door het aanbieden van vakoverstijgende lessenreeksen. Een recent voorbeeld van dergelijk vakoverstijgend onderwijs voor het vak Duits is het werkschrift *Todesfuge: Een gedicht om niet te vergeten* (2020). In dit artikel bespreken we kort ons onderzoek naar de evaluatie van het lesmateriaal door docenten en leerlingen (Brinkman, 2021), waarbij we de nadruk leggen op de elementen van het werkschrift die succesvol zijn gebleken bij het faciliteren van vakoverstijgend literatuuronderwijs. Kort samengevat gaat het om een welbewust

gekozen opbouw, die heeft gezorgd voor een ruime keuzevrijheid voor docenten en leerlingen, een breed palet aan invalshoeken en de mogelijkheid om het werkschrift interdisciplinair te behandelen bij meerdere vakken. Deze elementen kunnen van belang zijn bij het ontwikkelen van lesmateriaal voor toekomstig vakoverstijgend literatuuronderwijs.

Vakoverstijgend onderwijs

Wat is vakoverstijgend onderwijs nu precies? Het gaat hier om een verzamelaar voor didactische thematiek die niet uitsluitend bij een individueel vak wordt behandeld (Van Boxtel et al., 2009, p. 5–6). Vakoverstijgend onderwijs bereidt leerlingen volgens SLO (Folmer, 2016, p. 57) voor op de maatschappij en arbeidsmarkt van de 21e eeuw, waarin problemen meer dan eens vakoverstijgend worden opgelost. Ook stellen Wilschut en Pijls (2018) dat vakoverstijgend onderwijs kan leiden tot meer motivatie, een diepgaander begrip en de ontwikkeling van hogere-orde-denken onder leerlingen.

Voor het vreemdetalenonderwijs kan in het bijzonder vakoverstijgend samenwerken met zaakvakken van

meerwaarde zijn, omdat het onderwijs in de moderne vreemde talen (mvt) zich hoofdzakelijk bezighoudt met het aanleren van talige vaardigheden. De inhoud die via de vreemde taal wordt gecommuniceerd hoeft dan ook, mits deze enigszins bij schoolse thema's en/of de beleevingswereld van leerlingen aansluit, niet aan speciale eisen te voldoen, al kunnen interessante raakvlakken met het land van de doeltaal interesse in die taal versterken. Er is binnen het mvt-onderwijs dus ruimte voor het aanbieden van vakinhoud uit zaakvakken als geschiedenis en aardrijkskunde, in de vreemde taal. Deze samenwerking vindt al geruime tijd plaats en is reeds door Daniëls (2007) als 'vakondersteunend leren' beschreven. De werkwijze sluit aan bij het internationaal geaccepteerde Content and Language Integrated Learning (CLIL; De Graaff, 2013). CLIL kent binnen het Nederlandse vreemdetalenonderwijs concrete voorbeelden, zoals de *Drillingsberichte* van de Radboud Universiteit (<vllt.nl/drillingsberichte>). Dit is een Duitstalige, thematische lessenreeks over de Joodse familie Oestreicher ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Ook literatuurprojecten worden in Nederland vakoverstijgend uitgevoerd en onderzocht. Zo is er het positief geëvalueerde project Spieghele Historiae (Koobs et al., 2017). Dergelijk vakoverstijgend onderwijs verenigt de vakinhoud van verschillende taalvakken en bundelt zo de krachten van taalvakken.

Vakoverstijgende opbouw

Het werkschrift *Todesfuge* is vakoverstijgend ontworpen voor onderwijs over het gelijknamige gedicht bij de vakken Duits, geschiedenis, Nederlands, kunst/ckv en maatschappijleer in de bovenbouw van havo en vwo. Het sluit aan bij de vakondersteunende traditie, aangezien het naast de geschiedenis rondom het gedicht ook literaire aspecten als stijlfiguren in een geïntegreerde aanpak voor de vakken Duits en Nederlands behandelt.

Het schrift is bedoeld voor een reeks van twee tot drie lessen en is onderverdeeld in drie thema's, respectievelijk 'De dichter en het gedicht', 'Todesfuge en Jodenvervolging' en 'Verwerken en herdenken'. Deze opbouw is welbewust gekozen, want vanuit de individuele levensgeschiedenis van Paul Celan wordt toegewerkt naar het bekendere verhaal van de Jodenvervolging. Vervolgens wordt het thema van vervolging geactualiseerd, onder andere door een beschouwing van hedendaagse uitdrukkingen van verzet tegen intimidatie. Ook worden leerlingen door middel van opdrachten actief gemaakt in het ontwikkelen van eigen standpunten en expressies hieromtrent. Dit is een effectieve opbouw

gebleken, die aansluit bij het principe van inductief thematisch literatuuronderwijs (Kwakernaak, 2015, p. 410–411).

Docenten hebben binnen deze opbouw relatief veel keuzevrijheid, zij worden niet geacht al het materiaal te behandelen. Dit is mogelijk doordat het werkschrift en de bijbehorende website een ruime hoeveelheid lesmateriaal met benaderingen uit allerlei vakdisciplines aanbieden, zonder de verdeling in de drie thema's daarbij los te laten. Docenten kunnen zo een keuze maken uit lesinhoud en opdrachten, terwijl zij de thematische lijn van het werkschrift vasthouden: eerst het gedicht, dan de geschiedenis en vervolgens de actualiteit. De in het kader van het evaluatieonderzoek geïnterviewde docenten geven inderdaad aan niet alle inhoud van de drie thema's te behandelen, maar per thema een keuze te maken op basis van hun achtergrond, lessituatie en vakoverstijgende expertise. Voor docenten vergemakkelijkt de mogelijkheid om zelf het lesmateriaal te kiezen dus het vakoverstijgend werken: zij houden de regie.

Ervaringen van leerlingen

Ook de geïnterviewde leerlingen geven aan bij de interpretatie van 'Todesfuge' te profiteren van de vakoverstijgende benadering. De strekking van hun bevindingen is dat het aanbieden van een veelheid aan perspectieven en benaderingen, vanuit meerdere schoolvakken, de kans op het betekenisvol interpreteren van 'Todesfuge' vergroot. Een leerling heeft dit als volgt verwoord: 'Natuurlijk kan iedereen zo'n gedicht het best op een bepaalde manier verwerken. En als je het dan allemaal, op alle manieren behandelt, dan heb je de meeste kans dat

Leerlingen worden door middel van opdrachten actief gemaakt in het ontwikkelen van eigen standpunten en expressies

iedereen het begrijpt.' Een mooi voorbeeld hiervan is een werkblad over het verband tussen 'Guernica' en 'Todesfuge' op de website. Een leerling was op vakantie naar Madrid geweest en had daar het schilderij 'Guernica' van Picasso gezien. Hierdoor bracht het maken van dit werkblad een betekenisvolle interpretatie van het gedicht 'Todesfuge' bij hem teweeg, vanuit de verbinding tussen kunst en literatuur.

Naast betere interpretatiemogelijkheden noemen leerlingen dat de vakoverstijgende benadering voor meer leerplezier zorgt. Dit schrijven zij toe aan de afwisselende opdrachten en keuzemogelijkheden. Zo waren er leerlingen die hoofdzakelijk vanuit het thema 'Verwerken en herdenken' vertrokken, omdat zij literatuur minder interessant vinden. Ook leidde een samenwerking van Duits met kunst en ckv tot reacties als: 'Kinderen die normaal

Het werkschrift *Todesfuge* is een Nederlandstalig werkschrift over het gelijknamige gedicht van Paul Celan (1920–1970) van de Radboud Universiteit. Het schrift werd ontwikkeld door een interdisciplinair redactieteam van leraren, leerlingen, vormgevers, didactici en wetenschappers, met subsidie van het vfonds en VSB-fonds. Inmiddels zijn meer dan tienduizend schriften van de eerste druk op circa tweehonderd scholen verspreid. Bij het schrift hoort een website, <www.celan.nl>, waarnaar vanuit het werkschrift verwezen wordt voor video's, verdiegingsopdrachten, achtergrondinformatie en de docentenhandleiding. De site toont ook werkstukken van leerlingen en ervaringen van leerlingen en docenten.

Het werkschrift kan gratis besteld worden via de Radboud Universiteit: <www.ru.nl/pucofsociety/lesmateriaal>.

nooit iets zeggen en die toen heel erg op de voorgrond traden. Dat waren bijna allemaal kinderen die ook ckv hadden en die konden daar heel goed over vertellen', zo stelt een docent. Verder waren er enkele leerlingen die het gedicht vanuit muzikaal perspectief interpreterden, omdat zij de fugatische structuur van 'Todesfuge' waardeerden. Het enthousiasme van deze leerlingen voor de fuga wisten zij in een aantal gevallen over te brengen op de groep:

Er was een jongen die heel goed is met muziek en verder nergens voor te porren is. Die heeft helemaal uitgelegd wat een fuga is en hoe dat dan terug te vinden is. (...) Ik had dit niet verwacht.

Een andere docent vult bij een vergelijkbaar geval aan: 'Je kan wel vertellen wat een fuga is (...), maar als het dan opeens leeft bij één zo'n jongen, dan kan die zijn vrienden meetrokken.'

Interdisciplinaire mogelijkheden voor docenten

De geïnterviewde docenten Duits gaven veelal aan het werkschrift uitsluitend in de les Duits te behandelen, waarbij de drie thema's ook vanuit invalshoeken van andere vakken werden belicht. Dit valt onder de multidisciplinaire benadering (Van Boxtel et al., 2009), waarbij bewust binnen een bepaald vak thematiek van andere vakken wordt behandeld. Een interdisciplinaire samenwerking, waarbij meerdere vakken het schrift vanuit een geïntegreerde benadering samen behandelen, vond minder vaak plaats. Dit kan onder andere aan de coronamaatregelen en het thuisonderwijs worden toegeschreven.

Wanneer het interdisciplinair samenwerken met 'Todesfuge' echter wel tot stand kwam, werd het uitgesproken positief geëvalueerd. Een docent Duits geeft aan dat leerlingen het gedicht veel meer waarden wanneer zij het zowel bij Duits als geschiedenis in een breder perspectief kunnen zetten. Het gedicht zou door de interdisciplinaire samenwerking veel meer 'body' en 'zeggingskracht' hebben gekregen dan bij alleen Duits. Een andere docent stelt dat door het werkschrift de wens is ontstaan om buiten het eigen vak te denken: 'Ik vind echt wel dat dit materiaal heel erg uitnodigt om eens wat verder buiten je vak te gaan kijken en wat meer naar verbanden op zoek te gaan.' Het schrift helpt docenten dus over de drempel van het eigen vakgebied, waarbij het als leidraad en houvast een uitgangspunt voor de samenwerking is gebleken. Ook leidde het spreiden van de lessen over meerdere vakken tot meer leestijd voor

Ook zonder ooggetuigen lijkt het verhaal van de Jodenvervolgung dus toch ‘verteld’ te kunnen blijven worden, vanuit het vertrekpunt literatuur

Todesfuge, want er was minder tijdsdruk per vak. Dit is voor het literatuuronderwijs binnen de mvt voordelig, omdat het curriculum slechts beperkt ruimte voor literatuur overlaat.

Een onverwacht resultaat is verder de intensievere beleving van het ‘historische’ thema Holocaust via het werkschrift, door de interdisciplinaire benadering van Duits en geschiedenis. Dit hangt samen met de inductieve opbouw van het schrift, waardoor de lessen vertrekken vanuit het Duitse gedicht en via de geschiedenis eindigen bij de actualiteit. Docenten en leerlingen beschrijven dat het bij het vak geschiedenis vaak uitsluitend gaat over feiten en cijfers van de Jodenvervolgung, maar dat zij door deze interdisciplinaire werkwijze met Duits – soms voor het eerst – de persoonlijke ervaring van een slachtoffer van de Holocaust meekregen. ‘Over de Tweede Wereldoorlog krijgen we op school sowieso al heel veel te horen, maar dit is dan weer echt uit een ander perspectief. Dat vind ik dan ook wel gewoon mooi om te zien, hoe hij het heeft meegemaakt.’ Een andere leerling vindt het eveneens relevant ‘dat je de Jodenvervolgung ook ziet vanuit het perspectief van iemand die het heeft meegemaakt’. Die persoonlijke, ervaringsgerichte kant helpt leerlingen om de geschiedenis te interpreteren: ‘Met zo’n achtergrondverhaal ook komt dat meer binnen dan als je uit een boek getallen opleest van hoeveel mensen er zijn vermoord.’ Een docent benoemt iets soortgelijks. Leerlingen lieten blijken dat het bij het vak geschiedenis gaat over Jodenvervolgung, maar dat het ‘nu gaat over de mens’. De benadering vanuit de persoonlijke ervaring van het slachtoffer Paul Celan spreekt leerlingen dus aan en belicht de geschiedenis vanuit de literatuurbeleving, op een subjectiverende manier.

Conclusie

Concluderend kan worden gesteld dat dit vakoverstijgende literaire werkschrift met ondersteunende website succesvol is door de zorgvuldige opbouw, die een ruime keuzevrijheid voor zowel docenten als leerlingen faciliteert. Hierbij wordt een verscheidenheid van perspectieven aangeboden, van waaruit de literatuur kan worden

benaderd en begrepen, al dan niet door middel van een efficiënte interdisciplinaire samenwerking. Een en ander heeft geleid tot toegenomen literair begrip en inzicht, meer leerplezier en praktische voordelen. Vakoverstijgend werken kan dus een verrijking zijn voor het literatuuronderwijs.

Ten slotte kunnen we vaststellen dat het werkschrift *Todesfuge* het beladen slachtofferperspectief van de Jodenvervolgung goed op leerlingen kan overbrengen, met name in vergelijking tot een meer feitelijke behandeling, bijvoorbeeld bij het vak geschiedenis. Ook zonder ooggetuigen lijkt het verhaal van de Jodenvervolgung dus ‘verteld’ te kunnen blijven worden, vanuit het vertrekpunt literatuur. Daarmee wordt het gedicht een wezen, een verteller, precies zoals Celan het zich voorstelde. In zijn dankwoord na het winnen van de Georg-Büchner-Preis in 1960 stelt hij: ‘Das Gedicht will zu einem Andern, es braucht dieses Andere, es braucht ein Gegenüber. Es sucht es auf, es spricht sich ihm zu’ (‘het gedicht wil naar een ander, het heeft deze ander nodig, het heeft een gesprekspartner nodig. Het zoekt hem op, spreekt hem toe’).

LITERATUUR

- Boxtel, C. van, Bulthuis, H., Goudsmit, H., Hooghuis, F., Mulder, B. J., Smulders, P., Stam, B., Steenstra, C., Waskowskij, C., & Weme, B. de. (2009). *Vakintegratie in de mens- en maatschappijvakken: Theorie en praktijk*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Brinkman, J. (2021). *Die Lektion aus Todesfuge: Eine Fallstudie über die Erfahrungen mit fächerübergreifender Literaturdidaktik anhand des Arbeitshefts Todesfuge* [Masterscriptie, Radboud Universiteit]. Radboud Educational Repository. <https://theses.ubn.ru.nl/handle/123456789/11318>
- Daniëls, J. (2007). Vakondersteunend leren. *Levende Talen Magazine*, 94(7), 10–13.
- Folmer, E. (2016). *Curriculaire samenhang*. SLO.
- Graaff, R. de. (2013). Taal om te leren: Iedere docent een CLIL-docent. *Levende Talen Magazine*, 100(7), 7–11.
- Koobs, R., Boertien, M., Wagenveld, N. van, & Visscher, P. (2017). Spieghele Historiae: Een vakoverstijgend literatuurproject over de vluchtelingenproblematiek. *Levende Talen Magazine*, 104(1), 10–14.
- Kwakernaak, E. (2015). *Didactiek van het vreemdetalenonderwijs* (2e ed.). Coutinho.
- Qompas. (2019). *Populariteit van schoolvakken 2019: Onderzoek naar de favoriete schoolvakken van 170.000 haviisten en vwo'ers*.
- Wilschut, A., & Pijls, M. (2018). *Effecten van vakkenintegratie: Een literatuurstudie*. Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding.

binnenkort

- 22 september**, A quoi servent les dictionnaires?, Utrecht, <vllt.nl/dictionnaires>
- 22 september – 7 oktober 2023**, International Literature Festival Utrecht, <www.ilfu.com>
- 23 september 2023**, Nascholing Frans, Soesterberg, <liesbeth.breek@gmail.com>
- 23 september 2023**, Studiedag Russische Taal en Cultuur, <russisch.levendetalen.nl/studiedag>
- 29 september 2023**, Conferentie Talen en Wereldburgerschap, Utrecht, <vllt.nl/ctw>
- 30 september – 7 oktober 2023**, Week van het Nederlands, <www.weekvanhetnederlands.org>
- 3 oktober 2023**, Literatuur in de Klas, Amsterdam, <vllt.nl/litinklas>
- 3 oktober 2023**, Vonk-inspiratiemiddag, <vllt.nl/vonk>
- 3 november 2023**, Dag van de Lerarenopleider, <www.dagvanderlerarenopleider.nl>
- 8 november 2023**, NRO Congres, Utrecht, <www.nro-congres.nl>
- 7 – 8 maart 2024**, Nationaal Congres Frans, Schiphol, <www.congresfrans.nl>
- 21 – 23 maart 2024**, Recent verschenen werken Duits, Nordhorn, <h.harbers@rug.nl>
- 22 maart 2024**, Nationaal Congres Engels, <nationaalcongresengels.nl>

Week van het Nederlands

De Week van het Nederlands valt dit jaar van 30 september tot en met 7 oktober. De ambassadeurs van de negende editie van de Week van het Nederlands zijn dichter en presentator Esohe Weyden (1999) en journalist en schrijver Pete Wu (1985). Net als in voorgaande jaren zullen de ambassadeurs een performance maken die tijdens de Week op tournee gaat. Weyden en Wu zullen daarvoor werken rond de thematiek ‘gevoel en emotie in de Nederlandse taal’.

Vanaf 2023 voorziet de Week van het Nederlands ook in een speciaal lespakket dat tijdens de Week kan worden ingezet in de klas. Voor meer informatie, zie <www.weekvanhetnederlands.org>.

Call for papers

Het volgende Nationaal Congres Engels zal plaatsvinden op 22 maart 2024 in de ReeHorst te Ede. Het thema voor deze 15e editie is ‘The all-inclusive English classroom?’. Een veilige en inclusieve omgeving is essentieel voor zowel studenten als docenten in het huidige onderwijs. De congresorganisatie is op zoek naar sprekers die met dit thema aan de slag willen gaan. Een uitgebreide *call for papers* is te vinden op de website <www.nationaalcongresengels.nl>. De deadline voor het indienen van voorstellen is 15 oktober 2023.

Voor regelmatige updates, zie <facebook.com/nationaalcongresengels> of <www.nationaalcongresengels.nl>.

Dag van de Lerarenopleider 2023

Op vrijdag 3 november 2023 vindt de Dag van de Lerarenopleider plaats. Op verschillende manieren wordt op die dag aandacht besteed aan het vak van lerarenopleider. Ook worden lerarenopleiders door directies, collega’s en studenten in het zonnetje gezet. De Dag van de Lerarenopleider is een dag die door Velon en vakverenigingen van leraren(opleiders) zoals Levende Talen wordt ondersteund. De volgende doelstellingen worden beoogd:

- landelijke bekendheid geven aan de beroepsgroep van lerarenopleiders;
- meer aandacht creëren voor de rol van de lerarenopleider;
- lerarenopleiders in het zonnetje (laten) zetten.

Op <www.dagvanderlerarenopleider.nl> vind je meer informatie.

Recent verschenen werken Duits

Van 21 tot 23 maart 2024 vindt in het Kloster Frenswegen in Nordhorn de jaarlijkse nascholingsconferentie Recent verschenen werken Duits plaats. Besproken worden een film (*Ich bin dein Mensch* van Maria Schrader) en drie romans (*Echtzeitalter* van Tonio Schachinger, *Dagegen die Elefanten!* van Dagmar Leupold en *Die Nacht unterm Schnee* van Ralf Rothmann) onder leiding van Iryna Bazhutkina, Peter Groenewold, Henk Harbers en Sandra Loevenich. Zie voor uitgebreide informatie <duits.levendetalen.nl> onder ‘Nieuws’. Inschrijving voor 1 november via <h.harbers@rug.nl>.

À quoi servent les dictionnaires?

Het Platform Frans en het Institut français Nederland organiseren op 22 september 2023 een themamiddag over woordenboeken. Elk jaar verschijnen herziene edities van de *Petit Robert* en de *Petit Larousse*. Dit leidt stevast tot discussies over de nieuwe woorden die zijn opgenomen in de edities en de woorden die er niet in staan. Deze themamiddag draait rond vragen als: Wat is een woordenboek? Waarvoor wordt het gebruikt? Welke criteria worden gebruikt bij het besluit om woorden wel of juist niet op te nemen? Welke toepassingen zijn er voor woordenboeken bij lessen Frans als vreemde taal?

De themamiddag zal plaatsvinden in Utrecht en richt zich zowel op docenten Frans als op een algemeen publiek. Meer informatie is te vinden op <vllt.nl/dictionnaires>.